

ΛΟΥΤΡΑ ΣΤΟ ΑΝΑΚΤΟΡΟ ΤΗΣ ΠΕΛΛΑΣ

Το συγκρότημα του ανακτόρου της Πέλλας βρίσκεται στο μεσαίο από τους τρεις λόφους, που δέσποζαν της αρχαίας πόλης από βόρεια. Ο λόφος αυτός ήταν οχυρωμένος στη βόρεια πλευρά του με ισχυρό τείχος, που έφερε κατά διαστήματα πύργους¹. Ο λόφος του ανακτόρου, ο οποίος αποκαλείται λανθασμένα Ακρόπολη, πρέπει να μετονομαστεί σε λόφο του ανακτόρου², γιατί η μόνη οχυρωμένη Ακρόπολη («αγκ») με τις φυλακές («δεσμωτήριο») και το θησαυροφυλάκιο («γάζα»), η οποία αναφέρεται από τις αρχαίες πηγές, βρισκόταν νότια της πόλης, στη νησίδα Φάκο και συνδεόταν μ' αυτήν με ξύλινη γέφυρα³. Ο λόφος του ανακτόρου έχει έκταση γύρω στα 70 στρέμματα και καταλαμβάνεται σχεδόν ολόκληρος από κτίρια. Μέχρι τώρα έχουν διαπιστωθεί με δοκιμαστικές τομές και συστηματική ανασκαφή δέκα κτίρια, κτισμένα σε διαφορετικά επίπεδα και σε διαδοχικές χρονολογικές περιόδους⁴.

Στους τοίχους των κτιρίων I-IV, δηλαδή του κεντρικού τμήματος (πυρήνα) του ανακτόρου, έχουν βρεθεί εντοιχισμένα αρχιτεκτονικά μέλη παλιότερων κτιρίων. Στα

1. Βλ. Μ. Σιγανίδου, Τα τείχη της Πέλλας, Αμνός (1987) 773-74.

2. Ο ερευνητής της Πέλλας έφορος αρχαιοτήτων κ. Φ. Πέτσας ήταν ο πρώτος που πρότεινε ως πιθανή την ταύτιση των ερειπίων, τα οποία είχαν αποκαλυφτεί στο λόφο της Ακρόπολης (Τομέας II) με το ανάκτορο του Αρχέλαου (βλ. Φ. Πέτσας, Πέλλα, ΜΕΕ Συμπλ. τόμ. Δ', 151 στήλη β/γ. Την ίδια άποψη εκθέτει και στο άρθρο του, Ten Years at Pella, Archaeology 17, 2, 1964, 84 στήλη β, καθώς και στο βιβλίο του Pella, Alexander the Great's capital (1978) 46-49). Για το ανάκτορο της Πέλλας βλ. επίσης Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, Πέλλα 1 (1971) 55-56. Για τα αποτελέσματα των νέων ανασκαφών στο ανάκτορο της Πέλλας βλ. Μ. Σιγανίδου, ΠΑΕ 1982, 61-66, πίν. 47 και 521-535, πίν. 267-69. ΠΑΕ 1983-Α, 63-68, πίν. 88-91. Πρβλ. Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 1988. Βλ. επίσης της ίδιας, Το ανάκτορο της Πέλλας στο μικρό οδηγό Πέλλα, πρωτεύουσα των αρχαίων Μακεδόνων (1987) 24-25. Συνολική παρουσίαση των τελευταίων ανασκαφικών συμπερασμάτων του ανακτόρου επιχειρείται από την κ. Σιγανίδου στο άρθρο της, Το ανακτορικό συγκρότημα της Πέλλας, βλ. Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 1, 1987, 119-124 (στο εξής: ΑΕΜΘ, 1, 1987).

3. Βλ. Πολύβιος, XXXI 17, 2. Λίβιος, XVII 46, 6-8 και XLIV 6, 2. Στράβων, VII 330, απόσπ. 20.

4. Πρόκειται για το κτίριο I των παλιών ανασκαφών, το κτίριο II (δυτικά του κτιρίου I), που άρχισε να ανασκάπτεται από το 1982, το «κτίριο III», δυτικά του κτιρίου II, το οποίο άρχισε να ανασκάπτεται από το 1986, πάνω από το μεγάλο ημιτελές στωικό οικοδόμημα των αρχών του 3ου αι. π.Χ. Βόρεια των κτιρίων I και II ανασκάπτονται τα τελευταία χρόνια τα κτίρια IV και V. Ανατολικά των κτιρίων I και IV εντοπίστηκαν με δοκιμαστικές τομές λιθόπλινθοι και κοίτες τοίχων δύο άλλων μεγάλων κτιρίων, που ακόμα δεν έχουν χαρακτηριστεί. Στο βορειοδυτικό τμήμα του πλατώματος του λόφου άρχισε από το 1987 η αποκάλυψη του «κτιρίου VI», που φαίνεται ότι αποτελείται από μικρότερα κτίρια. Στο δυτικό τμήμα του λόφου εντοπίστηκαν με τομές τοίχοι και χώροι δύο ή περισσότερων κτιρίων, που ονομάστηκαν συμβατικά «κτίριο VII».

κτίρια αυτά ανήκουν τοίχοι και κοίτες τοίχων, που βρέθηκαν στον ίδιο χώρο και που μπορούν να χρονολογηθούν πριν από τη βασιλεία του Φιλίππου Β⁵. Η δεύτερη κύρια φάση του χρονολογείται στη βασιλεία του Φιλίππου Β', όπως αποδεικνύεται από τα δωρικά κιονόκρανα της πρόσοψης του ανακτόρου, τα οποία τοποθετούνται σαφέστατα πριν από τα κιονόκρανα του ανακτόρου της Βεργίνας και βρίσκονται κοντά στα κιονόκρανα του ναού της Αθηνάς στην Τεγέα. Άλλωστε, μόνο με τον Φίλιππο Β' ήταν δυνατή η ανοικοδόμηση τέτοιου ανακτόρου. Από την εποχή του Φιλίππου Β' και μετά, ανάλογα με τις νέες και αυξανόμενες ανάγκες που παρουσιάζονταν εξαιτίας της εξέλιξης του μακεδονικού κράτους και της ισχυροποίησης της βασιλικής εξουσίας, κτίστηκαν ανατολικά, δυτικά και βόρεια του αρχικού ανακτόρου βοηθητικά κτίρια (π.χ. καταλύματα και γραφεία του επιτελείου του βασιλιά, της διπλωματικής του υπηρεσίας, των τεχνικών και άλλων υπηρεσιών του — αποθήκες, εργαστήρια, στάβλοι — καθώς επίσης ξενώνες και γραφεία για τους φιλοξενούμενους καλλιτέχνες και επιστήμονες). Ορισμένα κτίρια των παλιότερων φάσεων κατεδαφίστηκαν, για να κτιστούν στη θέση τους νέα ή τροποποιήθηκαν ώστε να γίνουν χρηστικά και μεγάλοπρεπα.

Για να κτιστούν τα κτίρια στο λόφο του ανακτόρου, αλλού λαξεύτηκε ο βράχος και αλλού δημιουργήθηκαν τεχνητά άνδρα, με τεράστιες επιχωματώσεις και ισχυρούς οριζόντιους και κάθετους αναλημματικούς τοίχους. Το κεντρικό και επίσημο τμήμα του ανακτόρου αποτελείται από τέσσερα κτίρια, κάθε ένα από τα οποία έχει στο εσωτερικό του μικρές ή μεγάλες περιστυλές αυλές. Οι κίονες των περιστυλίων αποτελούνταν κυρίως από ασβεστολιθικούς κίονες ιωνικού ή δωρικού ρυθμού, χωρίς να λείπουν και οι ξύλινοι στύλοι σε κτίρια όπου απαιτούνταν (παλαίστρα, στάβλοι, κτλ.).

Η νότια πρόσοψη του κεντρικού τμήματος του ανακτόρου είχε μακρά στοά (μήκους 153,5 μ.) δωρικού ρυθμού με ασβεστολιθικούς κίονες, στημένη σε ψηλό πόδιο (γύρω στα 2 μ.). Η στοά στο μέσο της περίπου διακοπτόταν με τριμερές πρόπυλο (πλάτους 15 μ.), όπως και στο ανάκτορο της Βεργίνας⁶, που όμως προβαλλόταν 3 μ.

5. Σε τομές που έγιναν στις κοίτες των τοίχων της ΝΑ γωνίας του χώρου, βόρεια από το τριμερές πρόπυλο, βρέθηκαν όστρακα μελαμβαφούς καλυκωτού κρατήρα και τμήμα γυναικείου καθιστού ειδωλίου, που χρονολογούνται στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. Επίσης, στην πλατιά κοίτη κατεύθυνσης Α-Δ του βόρειου τοίχου-οχύρωσης του κτιρίου II και στις κοίτες των τοίχων των δωματίων του βόρειου τμήματος του ίδιου κτιρίου (που ανήκαν στη δεύτερη φάση του), βρέθηκαν τέσσερα χάλκινα νομίσματα Αμύντα Γ' (389-368 π.Χ.) (Εικ. 9, α-δ) και νόμισμα Λάρισας (400-346 π.Χ.), καθώς και κεραμική του πρώτου μισού του 4ου αι. π.Χ. Επίσης αργυρό τετράβολο Αρχελάου βρέθηκε τυχαία στην περιοχή του λόφου του ανακτόρου (Εικ. 11α). Για μια νέα άποψη, η οποία δε φαίνεται πιθανή, για τη χρονολόγηση του ανακτόρου στη βασιλεία του Αμύντα Γ' και την ταύτισή του με τα «Βασιλικά Αμύντου» του Προκόπιου βλ. Μ. Β. Hatzopoulos - L. D. Loukopoulou, *Two Studies in Ancient Macedonian Topography, Μελετήματα 3* (1987) 42 κ.ε. Τα «Βασιλικά Αμύντου» είναι η ρωμαϊκή αποικία της Πέλλας, που στα χρόνια του Ιουστινιανού οχυρώνονται με τείχος, τμήματα του οποίου βρέθηκαν στις πρόσφατες ανασκαφές.

6. Για το ανάκτορο της Βεργίνας βλ. Δ. Παντερμαλής, Η κεράμωση του ανακτόρου της Βεργίνας, *Αμητός* (1987) 579 κ.ε.

απ' αυτήν. Η προσοψη του προπυλαίου ήταν διακοσμημένη με ανάκτορο της Βεργίνας, δωρικού ρυθμού στο ισόγειο και ιωνικού στον όροφο.

Τα τελευταία χρόνια ανασκάπτονται συστηματικά στο ανάκτορο δύο λουτρά. Πρόκειται για τα «Μεγάλα Λουτρά» στο κτίριο V και τα «Μικρά Λουτρά» στο κτίριο VI, των οποίων όμως η έρευνα ακόμα δεν έχει ολοκληρωθεί. Τα «Μικρά Λουτρά» στο κτίριο VI αποτελούνται από τέσσερις χώρους, που περιβάλλονται από διαδρόμους και άλλους βοηθητικούς χώρους⁷ (Εικ. 1).

Τα «Μεγάλα Λουτρά»

Στο ΒΔ τμήμα του πυρήνα του ανακτόρου αποκαλύφτηκε ορθογώνιο κτίριο V με μεγάλη περίστυλη αυλή από ξύλινους πιθανότατα στύλους. Το ΒΑ τμήμα του κτιρίου καταλαμβάνεται από μια σειρά μεγάλων δωματίων, που καλύπτονταν με κεραμίδια λακωνικού τύπου (Εικ. 2-3). Τα δωμάτια αυτά επικοινωνούσαν με τη βόρεια στοά με πλατιές εισόδους, που έφεραν μεγάλα ασβεστολιθικά κατώφλια, όπως διαπιστώθηκε από την είσοδο του ανατολικότερου δωματίου Α (Εικ. 3). Η κρηπίδα των τοίχων των δωματίων είναι επιμελημένα κτισμένη με μεγάλες πλίνθους ασβεστολίθου, δουλεμένες στις όψεις τους με χοντρό βελόνι, ενώ η ανωδομή τους αποτελούνταν από ωμοπλίνθους. Οι όψεις των τοίχων ήταν επιχρισμένες με πήλινο υπόστρωμα, που καλυπτόταν με εξαιρετικής ποιότητας κονιάματα, που μιμούνταν πλινθοδομία. Δε διαπιστώθηκε μέχρι τώρα η ύπαρξη ορόφου στη βόρεια πλευρά του κτιρίου. Πίσω από αυτήν τη σειρά των δωματίων του κτιρίου V διαπιστώθηκαν δύο άλλες σειρές βοηθητικών χώρων, που ανήκουν στο ίδιο κτίριο, γιατί οι τοίχοι τους δένονται οργανικά μεταξύ τους (Εικ. 4). Σε επαφή με το βόρειο τοίχο της βορειότερης σειράς των χώρων αυτών αποκαλύφτηκε ανοικτός αγωγός λαξευμένος στο βράχο, με κλίση προς τα δυτικά, για την απομάκρυνση των νερών της βροχής, που μαζεύονταν στο χώρο μεταξύ του τείχους και του κτιρίου V. Στο ΒΑ τμήμα του κτιρίου αποκαλύφτηκε ένας μόνο μεγάλος ορθογώνιος χώρος, που ονομάστηκε χώρος Δ. Έχει διαστάσεις 13,30 μ. μήκος (N-B) και 8,5 μ. πλάτος (A-Δ). Χωριζόταν σε δύο ανισοϋψή τμήματα, ένα βόρειο με την πισίνα, σε ψηλότερο επίπεδο και ένα νότιο με το δάπεδο, σε χαμηλότερο επίπεδο (Εικ. 5). Ο χώρος Δ πιθανότατα μαζί με τους χώρους Γ και Ε (Εικ. 4)⁸, που αποκαλύφθηκαν δυτικά του και δύο άλλους χώρους στα ανατολικά του (ο υπόστυλος χώρος που ανασκάφτηκε στη ΒΔ γωνία του κτιρίου IV και ο λαξευμένος στο βράχο χώρος, που εντοπίστηκε βόρεια από τον υπόστυλο χώρο)⁹

7. Κατά την προφορική ανακοίνωση έγινε παρουσίαση και των δύο λουτρών. Εδώ λόγω του ορίου των σελίδων που επιβλήθηκε δίνουμε μόνο τα «Μεγάλα Λουτρά», τα οποία ανασκάφτηκαν στη ΒΑ γωνία του κτιρίου V.

8. Ο χαρακτηρισμός των χώρων στο βορειοανατολικό τμήμα του κτιρίου V έγινε κατά τη διάρκεια της ανασκαφής. Ο χώρος Α, που αρχικά θεωρήθηκε ενιαίος χωρίζεται σε δύο. Ο δυτικότερος ονομάστηκε χώρος Β.

9. Βλ. Β. Μισαηλίδου, Ανάκτορο Πέλλας, Τομέας υπόστυλου δωματίου, σ' αυτόν τον τόμο.

αποτελούσαν συγκρότημα λουτρών για βασιλική χρήση, τα «Μεγάλα Λουτρά» (Σχ. 1).

Για τη δημιουργία του χώρου Δ με την πισίνα λαξεύτηκε σε βάθος ο φυσικός μαλακός ασβεστολιθικός βράχος και στη συνέχεια θεμελιώθηκε με ιδιαίτερη επιμέλεια ο χώρος γύρω και κάτω απ' αυτήν, με ασβεστολιθικές πλίνθους από τα λατομεία της Πέλλας και των Κουφαλίων¹⁰. Αυτό έγινε τόσο για τη στατικότητα και τη στεγανότητά της, όσο και για την κυκλοφορία περιμετρικά της. Η ιδιαίτερη θεμελίωση κάτω απ' αυτήν και κυρίως στο μεσαίο τμήμα της, οφείλεται στο μεγάλο και επιμελημένα κτισμένο αγωγό αποχέτευσης («λίθινου κρυπτού οχετού»), κατεύθυνσης Α-Δ, που προέρχεται και σχετίζεται με το λαξευμένο στο βράχο χώρο, που εντοπίστηκε στα ανατολικά της (Εικ. 5, 6). Η πισίνα («κολυμβήθρα» στην αρχαία ορολογία, που παράγεται από το ρήμα «κολυμβάω»)¹¹ έχει διαστάσεις 7,5 μ. μήκος, 5 μ. πλάτος, δηλαδή επιφάνεια 37,5 τ.μ. Το δάπεδο και τα τοιχώματά της έφεραν παχύ υδραυλικό κονίαμα. Στη βορειοδυτική γωνία της υπήρχε κλίμακα με λίθινα σκαλοπάτια, για τη διευκόλυνση της ανάβασης και κατάβασης (μήκους 1,95 μ. και πλάτους 0,65 μ.) (Εικ. 5, 6). Στη δυτική πλευρά της πισίνας, κοντά στο δάπεδό της και σε απόσταση 1,80 μ. από την κλίμακα, βρέθηκε ωοειδής οπή (0,11×0,08 μ.), για τον καθαρισμό της, με την απομάκρυνση του νερού στον αποχετευτικό αγωγό, που περνάει κάτω από την πισίνα. Τα παραπάνω στοιχεία μας πείθουν ότι δεν πρόκειται για δεξαμενή νερού, αλλά για πισίνα λουτρού. Στη διασταύρωση του αγωγού και του ανατολικού τοιχώματος της πισίνας, ο αγωγός διαπλατύνεται και γίνεται ψηλότερος, πράγμα που πιθανόν σχετίζεται με την υπερχείλιση της πισίνας και το μηχανισμό απομάκρυνσης του νερού, που έπεφτε έξω απ' αυτήν στο νότιο χαμηλότερο δάπεδο του χώρου Δ.

Στα ΒΔ του χώρου Δ καταλήγει μεγάλη σήραγγα υδροδότησης λαξευμένη στο βράχο (ύψους 1,70 μ. και πλάτους 0,60 μ.) (Εικ. 6), με πυθμένα σε βαθύτερο επίπεδο απ' αυτόν της πισίνας, πράγμα που σημαίνει ότι είναι προγενέστερη κατασκευή. Δεν πρόκειται για αγωγό αποχέτευσης, γιατί στο δυτικό τμήμα του δαπέδου της έχει βαθύτερη αύλακα, για τη ροή του νερού και κατηφορική διεύθυνση προς νότο. Επομένως το νερό έφτανε στο ανάκτορο από κάποια πηγή, που βρισκόταν βόρεια από το λόφο του ανακτόρου. Παρόμοιες σήραγγες ύδρευσης βρέθηκαν στο λόφο του χωριού της Π. Πέλλας, αλλά και στην κάτω πόλη. Πιθανότατα σχετίζεται με την πρώτη φάση του κτιρίου V, στην οποία πιθανόν ανήκει και η ΝΑ γωνία κοίτης περιστυλίου, που βρέθηκε στο ΝΑ τμήμα της αυλής του κτιρίου V. Με το κτίσιμο της πισίνας το νερό της σήραγγας, με ένα άλλο σκέλος που ανοίχτηκε μερικά μέτρα βορειότερα, πιθανότατα μεταφέρθηκε ανατολικότερα στο λαξευμένο στο βράχο ορθογώνιο βαθύ χώρο (που έπαιζε το ρόλο δεξαμενής) στα ανατολικά του δωματίου

10. Για τα λατομεία της Πέλλας και των Κουφαλίων βλ. Π. Χρυσοστόμου, Η τοπογραφία της βόρειας Βοττιαίας - Η Πέλλα, η αποικία της Πέλλας και οι χώρες τους (Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου στη μνήμη Δ. Λαζαρίδη (1986) (τυπώνεται).

11. Βλ. R. Ginouves, Balaneutike, Recherches sur le bain dans l'antiquité grecque (1962) 110.

Δ, απ' όπου το νερό οδηγούνταν στην πισίνα, για την ανανέωση του νερού της. Το βάθος της πισίνας από το δάπεδό της μέχρι το δάπεδο του νότιου τμήματος του χώρου Δ είναι μόνο 0,95 μ. Το αρχικό όμως βάθος της θα ήταν γύρω στα 1,65 μ., δηλαδή όπως το βάθος της πισίνας του γυμνασίου της Σάμου¹² και της πισίνας του λουτρού του ιερού του Διός στην Ολυμπία, δίπλα στον ποταμό Κλάδεο¹³. Η πισίνα επομένως είχε χωρητικότητα 57,5 κ.μ. νερού, πράγμα ιδιαίτερα ενδιαφέρον, με δεδομένο το πρόβλημα της λειψυδρίας στην Πέλλα. Η νότια πλευρά της πισίνας ήταν κτισμένη με μεγάλους λιθοπλίνθους σκληρού γκριζωπού ασβεστόλιθου του λατομείου της Αραβυσσού¹⁴, αλλά και με λιθοπλίνθους σκληρού ντόπιου ασβεστόλιθου, οι οποίοι συνδέονταν μεταξύ τους με μολυβδοχοημένους σιδερένιους συνδέσμους και γόμφους. Μερικές από αυτές, καθώς και κομμάτια τους γλύτωσαν τη διαρπαγή και βρέθηκαν μέσα και γύρω από την πισίνα (Εικ. 7). Η λατύπη από την επεξεργασία των λιθοπλίνθων αυτών χρησιμοποιήθηκε για την επίστρωση του δαπέδου του υπόστυλου χώρου του λουτρού. Επομένως ο χώρος Δ και ο υπόστυλος χώρος είναι σύγχρονοι.

Το νότιο τμήμα του χώρου Δ (πλάτους 3,60 μ.), που βρισκόταν σε επίπεδο 0,65 μ. περίπου χαμηλότερα από την πάνω επιφάνεια των τοιχωμάτων της πισίνας, έχει στο δάπεδό του και δίπλα στους τοίχους του θεμελιώσεις με λιθοπλίνθους διαφόρων μεγεθών, που ορισμένοι απ' αυτούς προέρχονται από παλιότερο κτίριο (Εικ. 7). Οι θεμελιώσεις στη ΝΔ γωνία του δαπέδου πιθανόν στήριζαν κάποιες κατασκευές, προφανώς ξύλινες, που σχετιζόνταν με την τοποθέτηση των οργάνων και των υλικών του λουτρού¹⁵. Στο υπόλοιπο δάπεδό του έχει κατά διαστήματα μικρότερους λίθους με επίπεδη την πάνω επιφάνειά τους, οι οποίοι πιθανότατα στήριζαν δάπεδο από λίθινες πλάκες ή ξύλινες σανίδες. Κατά διαστήματα είχε οπές αποστράγγισης του νερού, που έπεφτε από την πισίνα και τους λουόμενους και κατέληγε στον αγωγό αποχέτευσης, όπως προαναφέρθηκε. Αυτό διαπιστώνεται, πρώτον, από τα ιζήματα που σχηματίστηκαν στο χωμάτινο υπόστρωμα στη θέση των οπών, δεύτερον, από το υδραυλικό κονίαμα που υπήρχε χαμηλά στους γύρω τοίχους, τρίτον, από τις ιδιαίτερες θεμελιώσεις στο δάπεδο γύρω-γύρω, δίπλα στους τοίχους, και τέταρτον, από τη διαπλάτυνση του αποχετευτικού αγωγού στο ανατολικό τοίχωμα της πισίνας. Ο χώρος Δ με την πισίνα δεν ήταν υπαίθριος, όπως θα περίμενε κανείς, αλλά στεγασμένος με ξύλινη στέγη, που καλυπτόταν με κεραμίδια λακωνικού τύπου και φωτιζόταν με παράθυρα, που θα ήταν ανοιγμένα στο βόρειο τοίχο του, γιατί μεταξύ του λουτρού και του τείχους υπήρχε στενός διάδρομος. Στεγασμένοι ήταν επίσης οι χώροι Γ και Ε, που εντοπίστηκαν δυτικά του, αλλά και ο υπόστυλος χώρος, που ανασκάφτηκε ανατολικά του. Οι τοίχοι του εσωτερικού του χώρου της πισίνας διαμορφώνονταν αρχιτεκτονικά με καλής ποιότητας κονιάματα (λευκά, ερυθρά,

12. Βλ. W. Martini, *Das Gymnasium von Samos*, Samos XVI (1984) 23-25, πίν. 36-37.

13. Βλ. H. Schleif, *Bericht über die Ausgrabungen in Olympia IV* (1944) 40 κ.ε.

14. Βλ. Γ. Μπακαλάκης, *Το λατομείο της αρχαίας Κύρρου, Α' Διεθνές Συμπόσιον για την Αρχαία Μακεδονία* (1970) 172-183.

15. Βλ. Ginouves, ό.π. 141 κ.ε.

κίτρινα). Με είσοδο (πλάτους περίπου 2 μ.) επικοινωνούσε με το χώρο Ε (πλάτους 5,90 μ.) (Εικ. 4). Πιθανότατα επικοινωνούσε ακόμα με είσοδο στο νότιο τμήμα του ανατολικού τοίχου του, με το μεγάλο υπόστυλο χώρο, γιατί τα δάπεδά τους βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο και γιατί ανήκουν στην ίδια φάση (Εικ. 7). Ο υπόστυλος χώρος είναι κατάγειος σε σχέση με τους άλλους γύρω χώρους του κτιρίου IV. Πιθανότατα πρόκειται για το γνωστό από τις πηγές κατάγειο μακεδονικό οίκημα «άργελλα», μέσα στο οποίο λούονταν μετά τη θέρμανσή του¹⁶.

Στα απορρίμματα και τα σκουπίδια που βρέθηκαν στο δωμάτιο Ε του λουτρώνα συμπεριλαμβάνονται μεγάλη ποικιλία θαλασσινών και λιμνίσσιων ψαριών και οστρέων, κελύφη αχινών, πολλά οστά ζώων (αγριογούρουνων, γουρουνιών, αιγοπροβάτων, βοοειδών, ελαφοειδών), όστρακα αβαφών και μελαμβαφών αγγείων (μαγειρικών, πόσεως, φαγητού, αποθηκευτικών, κτλ.), τα οποία χρονολογούνται από τον 4ο αι. π.Χ. μέχρι και το πρώτο τρίτο του 2ου αι. π.Χ. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνεται βάση μελαμβαφούς πινακίου με τέσσερα εμπίστα ανθέμια στον πυθμένα και γύρω γλωσσωτό κόσμημα. Στο κάτω μέρος της φέρει εγχάρακτο συμπίλημα *BAP* ή *BAA* (τρίτο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.). Επίσης βρέθηκαν ενσφράγιστες λαβές οξυπύθμενων θασιακών και ροδίτικων αμφορέων, που χρονολογούνται πριν από τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. Στην επίχωση βρέθηκαν ακόμα πολλά κομμάτια πήλινων υδροσωλήνων και κεραμιδιών λακωνικού τύπου, πήλινες αγνύθες, απλά και ατρακτοειδή σιδερένια καρφιά και άλλα αντικείμενα, κυρίως εργαλεία κουζίνας. Στο ανατολικό τμήμα του δαπέδου του δωματίου Ε, μέσα στην επίχωση της αποχετευτικής σήραγγας βρέθηκε χάλκινο νόμισμα Αντιγόνου Γονατά, ενώ σε τομή που έγινε στη ΒΑ γωνία του ίδιου δωματίου και κάτω από το δάπεδο βρέθηκε χάλκινο νόμισμα Κασσάνδρου (Εικ. 8ζ), που χρονολογεί το κτίριο V και τα «Μεγάλα Λουτρά» στα τέλη του 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ. (δηλαδή στα χρόνια του Κασσάνδρου). Άλλωστε αρκετά χάλκινα νομίσματα του ίδιου βασιλιά βρέθηκαν μέσα στην επίχωση του χωμάτινου υποστρώματος του δαπέδου του υπόστυλου χώρου, που οδηγούν στο ίδιο συμπέρασμα. Στη ΒΑ γωνία του χώρου Δ, πάνω από τη θεμελίωση της πισίνας βρέθηκε χάλκινο νόμισμα της θεσσαλικής πόλης Άλου (300-196 π.Χ.). Στην επίχωση της πισίνας μεταξύ των άλλων βρέθηκαν τρία χάλκινα νομίσματα (Βοιωτών (379-371 π.Χ.), Αλεξάνδρου Γ' και Πέλλης) (Εικ. 6θ-κ). Επίσης βρέθηκε λαβή θασιακού αμφορέα με σφραγίδα του άρχοντα Ηραγόρα, που χρονολογείται μετά το 340 π.Χ.¹⁷ (Εικ. 9).

Κατά την τελευταία φάση του ανακτόρου, δηλαδή μετά το 168 π.Χ., οι χώροι των «Μεγάλων Λουτρών» στο κτίριο V φαίνεται ότι εγκαταλείπονται και χρησιμοποιούνται ως σκουπιδότοποι. Δεν είναι όμως σίγουρο ακόμα, αν το δωμάτιο Α, νότια του χώρου Δ με την πισίνα, μετασκευάστηκε κατά την εποχή αυτή και χωρίστηκε με ένα τοίχο σε δύο χώρους (Α και Β, που επικοινωνούσαν μεταξύ τους με είσοδο), και

16. Βλ. Λεξικό Σουίδα, λ. «άργελλα». Στράβων V, 244. Πρβλ. J. N. Kalleris, *Les anciens Macédoniens I* (1954) 104-106.

17. Βλ. M. Debidour, *Timbres amphoriques Thasiens*, BCH Suppl. V, 1979, 312.

αν η είσοδος του δωματίου Α έγινε στενότερη με την τροποποίηση του κατωφλιού. Ένας σεισμός που διαπιστώθηκε αρχαιολογικά σε ορισμένα κτίρια της Πέλλας¹⁸, ο συμμαχικός πόλεμος στην Ιταλία με την οξύτατη πολιτική και οικονομική κρίση, οι επιδρομές των βαρβαρικών φύλων, η κατάληψη της πόλης από τις στρατιωτικές δυνάμεις του Μιθριδάτη Στ' και η απαγωγή των επιφανέστερων πολιτών της, προκαλούν τη σταδιακή ερήμωση της πόλης. Με την ίδρυση της αποικίας της Πέλλας από τον Αύγουστο (30 π.Χ.) σε απόσταση 1,5 χλμ. Δ της ελληνιστικής Πέλλας, στη θέση «Λουτρά του Μ. Αλεξάνδρου», όπου υπήρχε το σημαντικότερο ελληνιστικό προάστειό της, τα ερείπια του ανακτόρου και των άλλων κτιρίων της Πέλλας χρησιμοποιούνται για το κτίσιμο των κτιρίων της νέας πόλης. Στο λόφο του ανακτόρου, αλλά και στο λόφο της Παλιάς Πέλλας από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια μέχρι και το 17ο αι. υπάρχει οικισμός, που ακμάζει ιδιαίτερα στα υστεροβυζαντινά χρόνια και στα χρόνια της τουρκοκρατίας, όπως φαίνεται από τα νομίσματα και την κεραμική (Εικ. 10, ι-μ). Σύγχρονος οικισμός υπάρχει και στη θέση της ρωμαϊκής αποικίας της Πέλλας.

Τα δύο λουτρά του ανακτόρου δεν ήταν και τα μοναδικά της Πέλλας. Ο Μάχωνας (πρώτο μισό του 3ου αι. π.Χ.) στα απομνημονεύματά του (Αθήναιος, VIII 348 e-f) αναφέρει ότι ο γιατρός Στρατόνικος κάποτε ήρθε στην Πέλλα, για να εξετάσει το φαινόμενο των σπληνικών της πόλης. Πήγε στο βαλανείο της, όπου βρήκε τους νέους να γυμνάζονται σε χώρο που θερμαινόταν (*γυμναζομένους τῶν μειρακίσκων παρὰ τὸ πῦρ*). Εξετάζοντάς τους διαπίστωσε, ότι είχαν διπλάσια σπλήνα από την κανονική και ήταν «χλωροί», αποδίδοντας το φαινόμενο στο κακής ποιότητας πόσιμο νερό. Μάλλον οι Πελλαίοι έπασχαν από μαλάρια (ελονοσία), εξαιτίας των ελών της περιοχής. Το βαλανείο του Μάχωνα σχετίστηκε με τα λεγόμενα «Λουτρά του Μ. Αλεξάνδρου» στη ρωμαϊκή αποικία της Πέλλας¹⁹, πράγμα όμως απίθανο, γιατί δεν πρόκειται για λουτρά, αλλά για υστερορωμαϊκό νερόμυλο. Στο σπίτι με τα ψηφιδωτά του Διόνυσου και του Κυνηγιού του Λέοντος βρέθηκαν χώροι, που μπορούν να ερμηνευτούν ως λουτρά²⁰. Λουτρώνας επίσης υπήρχε στη ΒΔ γωνία του ανακτόρου της Βεργίνας²¹. Λουτρώνας και μικρές πισίνες, που ερμηνεύονται ως δεξαμενές, υπήρχαν και στο γυμνάσιο της Αμφίπολης²².

Ο μικρός λουτρώνας στο ΒΔ τμήμα του ανακτόρου, το πολυτελές συγκρότημα

18. Βλ. Γ. Ακαμάτης, Πήλινες μήτρες αγγείων από την Πέλλα. Συμβολή στη μελέτη της ελληνιστικής κεραμικής (1985) 495-500. Του ίδιου, Νομισματικός θησαυρός από την Αγορά της Πέλλας, *ΑΕΜΘ*, 1, 1987, 130.

19. Βλ. Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, ό.π. 57.

20. Πρόκειται για τους δύο συνεχόμενους χώρους στη νοτιοδυτική γωνία του σπιτιού με το ιωνικό περιστύλιο (Τομέας Ι, τετράγωνο 1).

21. Βλ. Μ. Ανδρόνικου - Χ. Μακαρόνα - Ν. Μουτσόπουλου - Γ. Μπακαλάκη, Το ανάκτορο της Βεργίνας (1961) 24 (οι χώροι Ι, Κ, Λ). Κομμάτια πήλινου λουτήρα βρέθηκαν στο δωμάτιο 1969 β' του μεταγενέστερου κτιρίου, που αποκαλύφτηκε δυτικά του κύριου ανακτόρου βλ. Μ. Ανδρόνικος, *ΑΔ* 25, 1970, 390.

22. Βλ. Κ. Λαζαρίδη, Το γυμνάσιο της αρχαίας Αμφίπολης, *ΑΕΜΘ*, 1, 1987, ό.π. 315 κ.ε.

των «Μεγάλων Λουτρών» στο κτίριο V και τα προαναφερθέντα λουτρά δείχνουν το ψηλό επίπεδο διαβίωσης και πολιτισμού των Μακεδόνων.

Δύο κωμικά επεισόδια της ζωής του Φιλίππου Β' σχετίζονται με κάποια παλαίστρα της Πέλλας. Το πρώτο επεισόδιο, που αναφέρεται από τον Μακεδόνα Πολύαινο (Στρατηγήματα, VIII, 2, 69) διαδραματίζεται σε παλαίστρα και στην πισίνα της. Το δεύτερο αναφέρεται από τον Πλούταρχο (Περί φυγής 8) και διαδραματίζεται σε παλαίστρα. Ένα άλλο στρατήγημα (από τα Excerpta 3) του Πολύαινου αναφέρεται στον Φίλιππο Β' και τις γνώσεις του για τα λουτρά. Αυτές οι μαρτυρίες ανάγουν αυτό το επίπεδο διαβίωσης των Μακεδόνων στα χρόνια του πατέρα του Μ. Αλεξάνδρου.

Η σχέση του γυμνασίου ή της παλαίστρας με τα λουτρά είναι αυτονόητη²³. Θα μπορούσε να υποτεθεί ότι στο μεγάλο ανάκτορο της Πέλλας, πιθανότατα υπήρχε παλαίστρα, γιατί ο βασιλιάς και οι ευγενείς Μακεδόνες θεωρούσαν την εκγύμναση και το κυνήγι ως προετοιμασία για τον πόλεμο. Δεν αποκλείεται ο Φίλιππος να έκτισε παλαίστρα στο ανάκτορό του, για να γυμνάζεται συχνά και άνετα μαζί με τους φίλους του, όπως το συνήθιζε. Όμως η πισίνα που αποκαλύφτηκε στο κτίριο V, το οποίο πιθανόν ήταν παλαίστρα²⁴, ανήκει στη δεύτερη φάση του, που χρονολογείται στα χρόνια του Κασσάνδρου. Άλλη ισχυρή ένδειξη για την ερμηνεία του κτιρίου με τα «Μεγάλα Λουτρά» ως παλαίστρας είναι ο εντοπισμός στην αντίστοιχη γωνία του ίδιου κτιρίου χώρων, που είχαν σχέση με το νερό. Απομένει στην ανασκαφική έρευνα να αποδείξει, αν η παλαίστρα των παραπάνω πηγών σχετίζεται με την παλιότερη φάση του κτιρίου V, η οποία χρονολογείται πριν τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας στα λουτρά και στους άλλους χώρους γύρω απ' αυτά, καθώς και στα υπόλοιπα κτίρια του ανακτόρου, η οποία ακόμα βρίσκεται στο αρχικό στάδιο, θα βοηθήσει στη λύση των προβλημάτων της χρονολόγησης των φάσεων, της ερμηνείας των άλλων χώρων και των κτιρίων, καθώς και της οργάνωσης του μεγαλύτερου και παλιότερου μακεδονικού ανακτόρου, που δεν ήταν μόνο η κατοικία του βασιλιά με την αυλή του, αλλά ουσιαστικά η έδρα του μακεδονικού κράτους.

Έδεσσα,
Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων

Παύλος Χρυσόστομου

23. Για τη σχέση λουτρών με τα γυμνάσια, βλ. Ginouves, ό.π. 124 κ.ε.

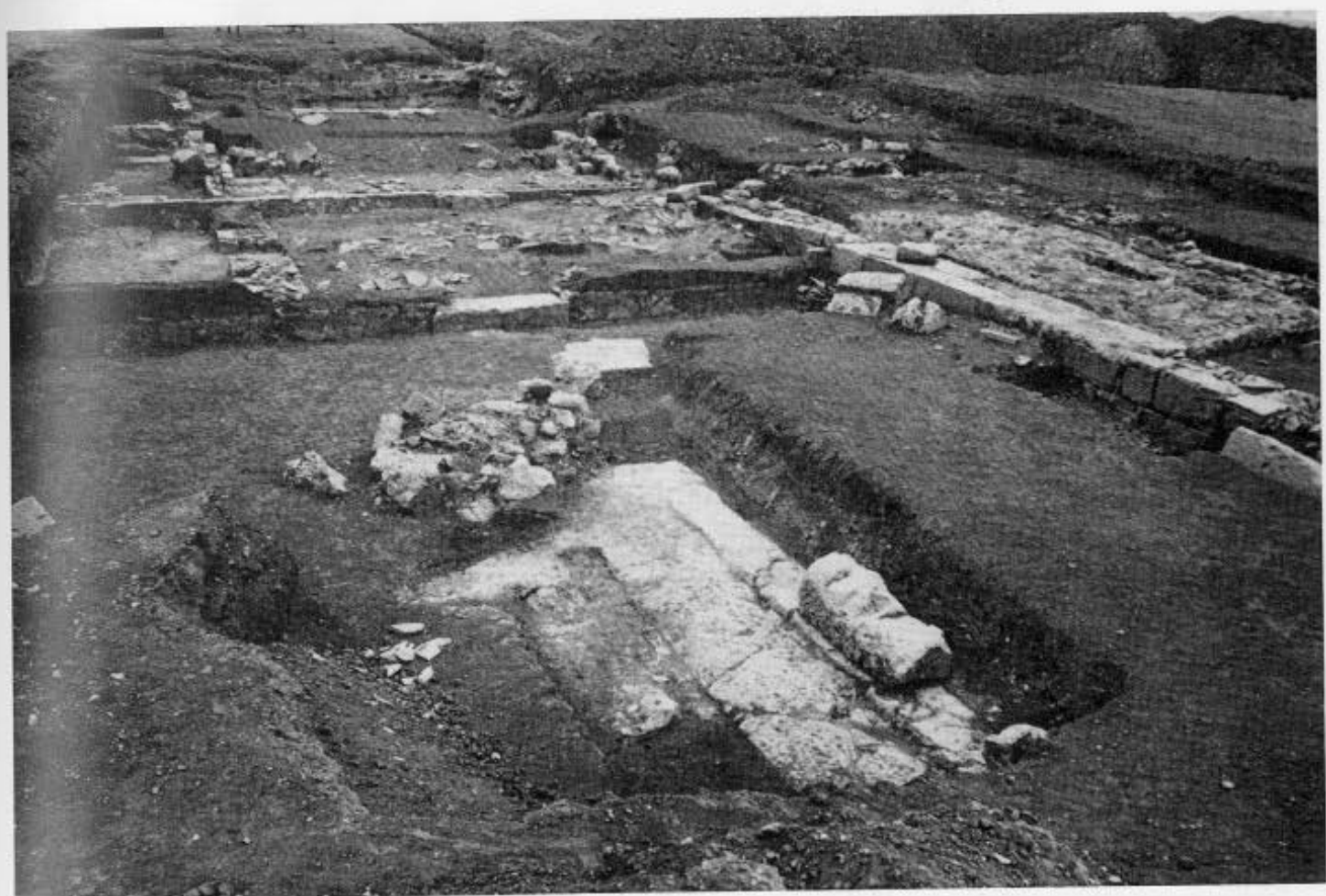
24. Το γυμνάσιο της Πέλλας, το οποίο βρισκόταν «εν επισήμω τόπω» (Ψευδο-Καλλισθένης II, 21.15), πιθανότατα δεν πρέπει να ταυτίζεται με την παλαίστρα των παραπάνω πηγών.

THE BATHS OF THE PALACE AT PELLA

by P. CHRYSOSTOMOU

The palace of Pella occupies the central of the three hills located north from the city, while the citadel occupied the hill on the island of Phakos. The palace comprises two rows of buildings whose centre is the main palace (buildings I, II, IV and VI) surrounded by auxiliary buildings. The «Big Baths» of building V and the «Small Baths» of building VI of the palace are being excavated these last years. Building V is rectangular with a big central court-yard with colonnades. A row of big rooms having two rows of auxiliary rooms at their rear are found north from the court-yard. Rooms C, E and D occupied the northeastern corner of the building. Room D communicated with room E and the underground room with the columns in the northwestern corner of building IV. Room D is divided into two parts, the northern and the southern. A rectangular cistern (7.50×5 and 1.65 m. deep) was discovered in the northern part. The walls and the floor were covered with an insulating layer and a stone staircase occupied the northwestern corner. The cistern communicated with the drainage pipe, running below it from east to west, through a hole.

A roofed corridor whose walls are covered with plaster ran around the cistern. A tank cut into the rock just between the wall and building IV provided water for the cistern. Bronze coins found below the floor of Room E and the room with the columns date the «Big Baths» to the late 4th or early 3rd century B.C. Building V was used as the palaistra of the palace.

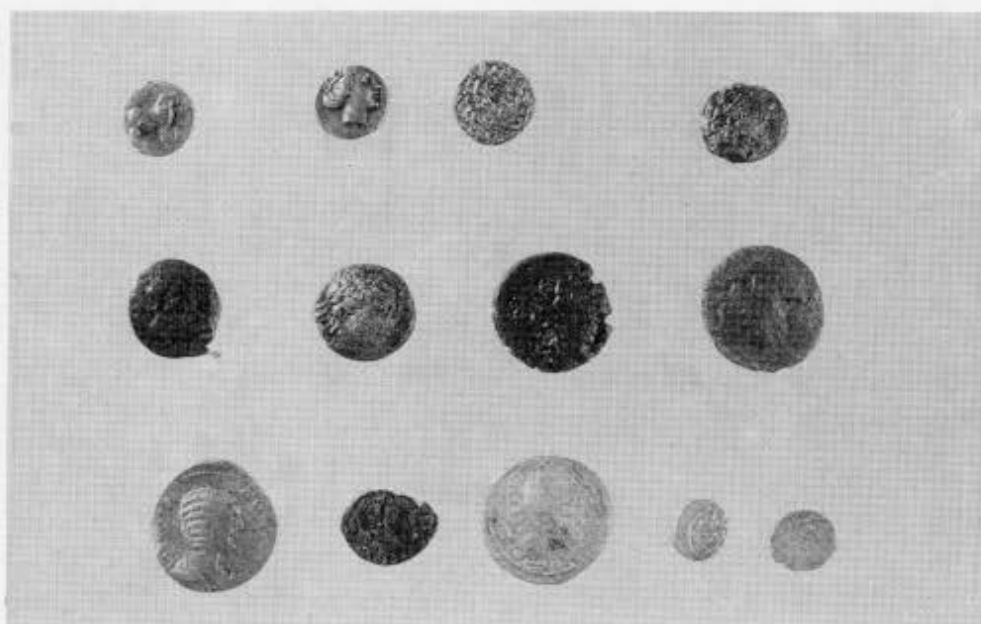
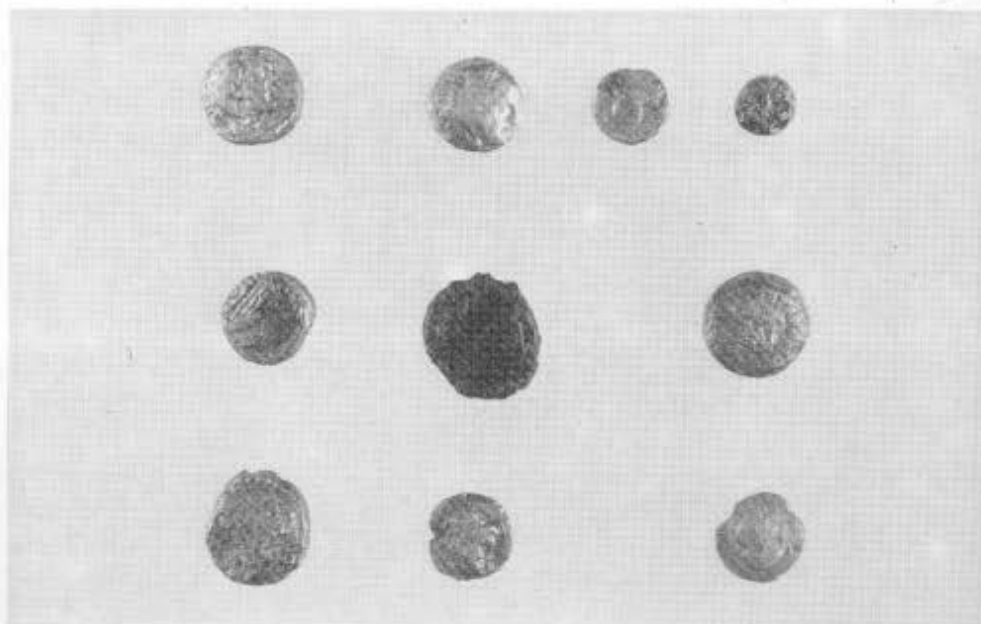
1. Τα «Μικρά Λουτρά» στο κτίριο VI του ανακτόρου της Πέλλας. 'Αποψη από ανατολικά. 2. Το ΒΑ τμήμα του κτιρίου V του ανακτόρου. 'Αποψη από νότια.

3. Το ΒΑ τμήμα του κτιρίου V. Άποψη από βόρεια. 4. Οι σειρές των δωματίων στο ΒΑ τμήμα του κτιρίου V. Άποψη από βόρεια.

5. Η κολυμβήθρα των «Μεγάλων Λουτρών». ΄Αποψη από βόρεια. 6. Η κολυμβήθρα με τον αποχετευτικό αγωγό, την κλίμακα και τη σήραγγα στη ΒΔ γωνία του χώρου. ΄Αποψη από ανατολικά. 7. Το νότιο τμήμα του χώρου με την κολυμβήθρα. ΄Αποψη από δυτικά.

8. Χάλκινα νομίσματα από το ανάκτορο της Πέλλας. 9. Θασίτικη λαβή αμφορέα με σφραγίδα του άρχοντα Ηραγώρα. 10. Ασημένια και χάλκινα νομίσματα από το ανάκτορο της Πέλλας.